

MIĘDZY „BIAŁYM” A „CZERWONYM” IMPERIUM.

ADAM LITYŃSKI

MIĘDZY „BIAŁYM”
A „CZERWONYM” IMPERIUM
RZECZ O NARODACH W ROSJI 1917–1922

ADAM LITYŃSKI

MIĘDZY „BIAŁYM”
A „CZERWONYM” IMPERIUM
RZECZ O NARODACH W ROSJI 1917–1922

WYŻSZA SZKOŁA
HUMANITAS

Sosnowiec 2018

Recenzent

dr hab. Piotr Fiedorczyk, prof. UwB

Redaktor Oficyny Wydawniczej „Humanitas”

Danuta Dziewięcka

Projekt okładki

Bartłomiej Dudek

Copyright by

Oficina Wydawnicza „Humanitas”

ul. Kilińskiego 43

41-200 Sosnowiec

tel.: 32 363 12 25

e-mail: wydawnictwo@humanitas.edu.pl

dystribucja@humanitas.edu.pl

ISBN 978-83-66165-37-3

Sfinansowano z dotacji podmiotowej na utrzymanie potencjału badawczego
w 2017 roku Wydziału Administracji i Zarządzania Wyższej Szkoły Humanitas

Sosnowiec 2018

SPIS TREŚCI

Od autora	7
1. Wprowadzenie	9
2. Ukraina	43
3. Białoruś	97
4. Finlandia	112
5. Estonia	133
6. Łotwa	152
7. Litwa	170
8. Kaukaz Północny	191
9. Azerbejdżan	222
10. Armenia	251
11. Gruzja	300
12. Kozacy	328
13. Kolonie Rosji – Azja Centralna (Środkowa)	349
14. Kolonie Rosji – Syberia i Republika Dalekiego Wschodu	368

15. Rok 1922. ZSRR.....	397
Krótkie kalendarium	423
Bibliografia	425
Spis map oraz ilustracji.....	451
Spis wcześniejszych publikacji autora dotyczących tematu	452

OD AUTORA

Ponad sto lat minęło od czasu, gdy dwie rewolucje – lutowa (w marcu) i październikowa (w listopadzie) 1917 r. zmieniły bieg dziejów świata. Narody upadłego Imperium Rosyjskiego usiłowały wykorzystać chwilę dziejową, by wybić się na niepodległość. Niektórym się to udało, jak na przykład Polakom i narodom krajów bałtyckich, innym nie, i mimo ich heroicznych nieraz wysiłków zagarnęło je imperium czerwone, powstające w miejsce białego. Ludy niemające jeszcze wyrobionego głębokiego poczucia narodowego, nie podejmowały prób stworzenia własnej państwowości. Należy im się pamięć, gdyż również przeszły przez gehennę wojny na obszarach byłego imperium carów. Polacy, którzy sto lat temu odegrali rolę najbardziej pierwszorzędną dla dziejów świata, zatrzymując imperialny marsz „czerwonej” Rosji ku zrewoltowanym Niemcom, ukazani są w książce zaledwie incydentalnie, na styku z innymi narodami. Polska, ówcześni Polacy i ich dzieło zasługują bowiem na coś znacznie więcej niż około dwudziestostronicowe informacje, co ma odbicie w istniejącej literaturze naukowej.

O tym jest ten szkic. Jego celem było skonceptualizowanie tematów i problemów już podejmowanych, ale nadal otwartych na historyczne interpretacje. Mógłbym powtórzyć za Johnem Lewi-sem Gaddisem, znanym profesorem Yale University: „Historycy [...] z łatwością rozpoznają większość poruszanych przeze mnie kwestii, po części dlatego, że w dużej mierze skorzystałem z ich pracy, a po części dlatego, że powtarzam pewne rzeczy, które sam powiedziałem wcześniej”¹. Nie jest to praca o rewolucji w Rosji. Literatura naukowa na temat samej rewolucji oraz wojny domowej w Rosji jest ogromna, ale tylko niewielka jej część poświęcona jest narodom w Rosji owych czasów. Ogrom literatury w języku polskim oraz w wielu innych językach zmusza każdego autora do jej

¹ J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków 2007, s. 10.

selekcji i w szczególności wymusza pozostawienie na uboczu tekstów nietraktujących o narodach².

Autor wyraża wdzięczność wszystkim, którzy przyczynili się do powstania niniejszego tekstu.

Sosnowiec, listopad 2018, w umowną setną rocznicę
odzyskania niepodległości

² Dla autora katalizatorem przygotowania niniejszego tekstu było ukazanie się w języku polskim książki Richarda Pipesa *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego* (tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015), w związku z którą napisał artykuł recenzyjny: A. Lityński, *Narody w Rosji 1917 r. Skutki rewolucji. Uwagi na kanwie książki Richarda Pipesa „Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2006, t. LXVIII, zeszyt 1.

1. WPROWADZENIE

Na drodze do rewolucji

Wiek XIX, a zwłaszcza jego druga połowa, niósł ze sobą nowe wielkie zjawiska: nacjonalizm i socjalizm. Postępowało kształtowanie się nowoczesnej świadomości narodowej tam, gdzie jej jeszcze nie było, do pojawienia się nacjonalizmów włącznie³. Wśród narodów żyjących pod obcym panowaniem nacjonalizm pełnił z reguły funkcje obronne przed wynarodowieniem. Wobec pojawienia się kwestii robotniczej miały miejsce narodziny społecznie wrażliwych kierunków socjalnych (m.in. w prawie cywilnym; narodziny prawa pracy; papieska encyklika *Rerum novarum*(1891), aż do tworzenia koncepcji sprawiedliwego porządku w świecie, co przybrało postać ideologii socjalistycznej oraz komunistycznej (*Manifest komunistyczny* 1848). W imperium rosyjskim ruch socjalistyczny pojawił się już pół wieku przed I wojną światową w kształcie narodnickim (*Narodna Wola*), a z narodników ukształtowali się socjaliści-rewolucjoniści, którzy odegrają ważną rolę w nadciągających nad Rosję burzach rewolucyjnych. Odrodzenie narodowe, świadomość narodowa, nacjonalizm, rasizm, prądy religijne, socjalne poprzepłatały się ze sobą, wiążąc się i wspomagając, albo też przeciwnie – były antagonistyczne. W Imperium Rosyjskim nacjonalizm wielkoruski przyniósł już wcześniej likwidację autonomicznych praw Królestwa Polskiego i ograniczenie autonomii Finlandii, a także konfiskatę (1903) majątków Kościoła ormiańskiego, lojalnych wobec Rosji Ormian. Car Mikołaj II unifikował państwo, nie bacząc na nie-Rosjan⁴.

³ Zob. m.in. A.D. Smith, *Nacjonalizm*, tłum. E. Chomicka, Warszawa 2007, s. 116 i n.; C. Calhoun, *Nacjonalizm*, tłum. B. Piasecki, red. naukowa i wprowadzenie J. Kurczewska, Warszawa 2007, s. 60, 81; S. Fenton, *Etniczność*, tłum. E. Chomicka, Warszawa 2007, s. 186; R. Jackson, *Suwerenność. Ewolucja idei*, tłum. J. Majmurek, Warszawa 2011, s. 112 i n.

⁴ Historią idei, zwłaszcza w Imperium Rosyjskim, jak też zagadnieniem ciągłości historycznej między Rosją carską a komunistyczną zajął się wkrótce po I wojnie światowej Jan Kucharzewski. Jego siedmiotomowe dzieło *Od białego caratu do czerwonego* zostało w wolnej Polsce ponownie wydane przez Wydawnictwo Naukowe PWN. Żałować należy, że dzieło jest

Wojna rosyjsko-japońska to wydarzenie ważniejsze, aniżeli nam – z perspektywy nadwiślańskiej – się niekiedy wydaje. Była to bowiem klęska poniesiona z ręki dopiero wschodzącego imperium azjatyckiego. Dla ludów żyjących gdzieś na kresach Imperium Rosyjskiego był to sygnał, że imperium nie jest niepokonane, a nawet że pokonać je może daleki i nieznany kraj z Azji. Wewnątrz Imperium Rosyjskiego klęska w wojnie z Japonią skutkowałą rewolucją, pierwszą wielką rewolucją rosyjską, i to rewolucją ludową; to nie elitarne powstanie dekabrystów. To pierwsze takie wydarzenie w Imperium Rosyjskim, które nim zatrzęsło, chociaż go nie zburzyło.

Jeszcze nigdy carat nie doznał takich wstrząsów społecznych i nigdy w dziejach Rosji nie był zmuszony do reform ustrojowo-politycznych. Ponadto wydarzenia rewolucyjne 1905-1907 przyniosły dwa niespotykane wcześniej zjawiska: rady oraz bunty żołnierzy, w tym marynarzy. I jedno, i drugie odżyje w dziesięć lat później, a bez nieposłuszeństwa żołnierskiego nie byłoby w Rosji zwycięstwa rewolucji ani w lutym, ani w październiku i historia świata potoczyłaby się inaczej.

Zmiany ustrojowe, jakie rewolucja przyniosła w postaci powołania Dumy Państwowej, bynajmniej nie przekształciły Rosji w monarchię konstytucyjną; to był pseudoparlamentaryzm (Andrzej Ajnenkiel). Nadal władza cara była samodzierżawna. „Ciągłe rządzone na sposób autokratyczny, Imperium Rosyjskie nie miało bowiem ani konstytucji, ani wyborów, ani instytucji przedstawicielskich, ani legalnych partii politycznych, ani wolnej prasy. Stąd spóźniona o sześćdziesiąt lat Wiosna Ludów [...]; pomogła jej straszliwa klęska, jaką Rosji zadała Japonia”⁵. Nawet po reformach z 1905 r. i następnych ustawowa definicja rosyjskiego samodzierżawia brzmiała: „Imperator Wszechrosyjski sprawuje Najwyższą Władzę Samodzierżawną. Podporządkowanie się Jego woli wynika nie tylko z groźby strachu,

w tym sensie nieukończone, że trzy kolejne tomy napisane przez autora i niewydane spłonęły w czasie II wojny światowej.

⁵ K. Pomian, *Europa i jej narody*, tłum. M. Szpakowska, Gdańsk 2009, s. 158.

ale ze względu na sumienie, które nakazuje sam Bóg”⁶. Były to też lata (1904-1907), kiedy w Rosji ostatecznie ukształtował się nacjonalizm⁷.

Rzuca się w oczy, że zwycięzcy w I wojnie światowej w rozmaity sposób zyskali w jej wyniku, natomiast rozpadły się aż cztery imperia, przy czym w co najmniej trzech z nich wybuchły rewolucje (Rosja, Rzesza Niemiecka, Imperium Osmańskie, a tylko w pewnym stopniu rewolucja dotknęła imperium Habsburgów). Rozpad wszystkich wymienionych imperiów wywołany był we wszystkich przypadkach przegraną wojną światową, co oczywiście dotyczy także Rosji, która na kolanach zawarła traktat brzeski (3 III 1918), najbardziej upokarzający ją od setek lat. Trzy z czterech imperiów – Rosyjskie, Austro-Węgierskie i Osmańskie – jeszcze przed 11 listopada 1918 r. stały w obliczu drastycznego rozbioru każdego z tych krajów. Jedynie w monarchii Habsburgów przebiegło to względnie spokojnie. Niemcy wstrząsane były komunistycznymi próbami przejęcia władzy i tylko sprawny oraz karny aparat administracyjny, zwłaszcza policja i wojsko, pozwoliły zlikwidować te poczynania. To była zasadnicza różnica wobec sytuacji w Rosji, gdzie zwłaszcza wojsko było w rozpadzie i zrewoltowane.

Rewolucja lutowa 1917 r., która zmiotła panującą od trzystu lat dynastię Romanowów i była jednocześnie upadkiem Imperium Rosyjskiego, wywołana była oczywiście wojną światową, a ściślej rosyjskimi klęskami w wojnie. A klęski rosyjskie na froncie europejskim były niewyobrażalne. Władimir Dmitrijewicz Nabokow, ojciec znanego pisa-

⁶ Zwód Praw, wydanie z 1906 r., cyt. za: G. Smyk, *Rosyjski model administracji publicznej u kresu Imperium*, [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak i D. Wiśniewska-Józwiak, Łódź 2016, s. 451. Warto przy okazji przypomnieć za Jerzym Holzerem, że I Duma (V 1906) została rozwiązana za nieposłuszeństwo już po dwóch miesiącach; II istniała trzy miesiące i dopiero po zmianie ordynacji wyborczej na pozwalającą zdobyć przewagę siłom konserwatywnym związanym z caratem III Duma przetrwała całą pięcioletnią kadencję. J. Holzer, *Europa wojen 1914-1945*, Warszawa 2008, s. 61.

⁷ J. Holzer, *Europa wojen...*, s. 60-61; zob. też interesujące interpretacje Mikołaja Bierdiajewa: M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2005, s. 106. Przy okazji: Bierdiajewowie to stary (od XVI w.) rosyjski ród szlachecki pochodzenia tatarsko-bułgarskiego; w języku tureckim „berdi” znaczy „podarowany” – W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009, s. 85.

rza rosyjsko-amerykańskiego, zapisał we wspomnieniach: „Wykształcona część rosyjskiej opinii publicznej, która dawno już straciła zaufanie do Mikołaja II, stopniowo zdała sobie sprawę [...], że niemożliwe jest by jednocześnie zachować i cara, i Rosję, ponieważ opowiedzieć się za carem znaczyło być przeciwko Rosji”⁸.

Jak wiadomo, rewolucja lutowa 1917 r. stała się sama i zaskoczyła wszystkich mimo że wewnętrzny ferment od dłuższego już czasu nasilał się wyraźnie. Zauważmy, że wszystko działo się bardzo szybko, a przecież rewolucja zmiotła wszystko, co do tego czasu było w Rosji z urządzeń ustrojowych: cara nie było, ale czy monarchia została? Był Rząd Tymczasowy i była Piotrogrodzka Rada, ale kto władał rewolucją? „Czy ktokolwiek mógłby próbować rządzić Rosją w 1917 roku bez wiary w cuda?”⁹ Lenin w Szwajcarii dowiedział się o wydarzeniach i skorzystał z niemieckiej pomocy, by dotrzeć do Rosji. „Lenin został wysłany do Rosji w taki sam sposób, jak wysyła się fiolkę zawierającą bakterie tyfusu lub cholery” – miał powiedzieć w dwa lata później w Izbie Gmin Winston Churchill¹⁰. „Rola zawodowych rewolucjonistów nie polega zazwyczaj na robieniu rewolucji, lecz na dążeniu do objęcia władzy wtedy, gdy rewolucja już wybuchła”¹¹ – uogólni Hannah Arendt. Rząd Tymczasowy, kontrolowany przez Radę Piotrogrodzką¹², a składający się głównie z socjalistów-re-

⁸ Cyt. za: W.C. Fuller, *Prawdziwy koniec carskiej Rosji. Szpiegomania i zmierzch imperium*, tłum. M. Kittel, Warszawa 2008, s. 304-305.

⁹ To podobno idea księcia Lwowa. O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891-1924*, tłum. B. Hrycak, Wrocław 2009, s. 377.

¹⁰ W.H. Carrol, *Narodziny i upadek rewolucji komunistycznej*, tłum. A. Żabokrzycki, Kąty Wrocławskie 2008, s. 77.

¹¹ H. Arendt, *O rewolucji*, tłum. M. Godyń, Kraków 1991, s. 263.

¹² Między Komitetem Wykonawczym Rady Piotrogrodzkiej a Komitetem Tymczasowym Dumy, przekształcającym się właśnie w Rząd Tymczasowy, zawarte zostało porozumienie. W nocy z 1 na 2 marca 1917 r. strony wynegocjowały ośmiopunktowy program, który miał być realizowany przez rząd do chwili zwołania Zgromadzenia Ustawodawczego: 1) amnestia dla więźniów politycznych; 2) wolność słowa, zrzeszeń i zgromadzeń oraz prawo do strajku; 3) likwidacja różnic prawnych z uwagi na narodowość, religię, pochodzenie społeczne; 4) zwołanie Zgromadzenia Konstytucyjnego wybranego w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich, w głosowaniu tajnym; 5) rozwiązanie wszelkich instytucji policyjnych i zastąpienie ich milicją nadzorowaną przez samorządy; 6) powołanie nowych samorządów lokalnych w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich,

wolucjonistów (eserowcy¹³) oraz kadetów¹⁴, najważniejsze decyzje ustrojowe zostawiał przyszłemu Zgromadzeniu Konstytucyjnemu, ale jednak na bieżąco nie mógł uniknąć bardzo wielu zmian w strukturach władzy,

w głosowaniu tajnym; 7-8) [...]. Tekst polski deklaracji Rządu Tymczasowego o jego składzie i zadaniach z 3 marca 1917 r. zob. m.in. w: *Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, red. B. Leśniński, Poznań 1995, s. 258-259; zob. też R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 237; И.А. Исаев, *История государства и права России. 4-е издание*, Москва 2016, s. 538; *История отечественного государства и права*, ч. 1. Ред. О.И. Чистяков, Москва 2006, s. 440.

¹³ **Socjaliści-Rewolucjoniści (SR – eserowcy)** – radykalna, lewicowa partia powstała w 1901 z połączenia środowisk narodnickich (Narodnej Woli – Woli Ludu); czołowymi ideologami wówczas byli Wiktor Czernow, Borys Sawinkow, Mikołaj Awksientiew, Katarzyna Breszko-Breszkowska; główną siłę rewolucji widzieli w chłopach, toteż dążyli do poprawy ich sytuacji ekonomicznej (uspołecznienie ziemi) oraz politycznej (prawa wyborcze); w końcu 1901 powstała Organizacja Bojowa Partii S-R, na czele której stanął Grzegorz Gerszuni, a potem przez pewien czas agent ochrony Jewno Azef; program zakładał walkę rewolucyjną z caratem i utworzenie republiki demokratycznej oraz przekształcenie Rosji w republikę federacyjną; odrzucali dyktaturę proletariatu; stosowali terror indywidualny (liczne udane zamachy, m.in. na min. spraw wewn. W. Plehwego 1904 i wielkiego księcia Sergiusza Aleksandrowicza 1905); od 1905 wśród czołowych przywódców byli Aleksander Kiereński i B. Sawinkow; eserowcy odegrali istotną rolę w rewolucji 1905 r., po czym ich działalność osłabła, po rewolucji lutowej 1917 zaktywizowali się i stali się najliczniejszą partią polityczną Rosji, ale byli wewnętrznie niejedności, podzieleni na prawicę i lewicę, przy czym po XI 1917 frakcja lewicowa s-r usamodzieliła się; wchodzili w skład rosyjskiego Rządu Tymczasowego; do VIII 1917 wspólnie z mienšewikami mieli większość w radach delegatów robotniczych, chłopskich i żołnierskich; w wyborach XI 1917 do Konstytuanty zdobyli ponad 50% głosów i mandatów; prawica s-r wystąpiła przeciwko bolszewickiemu zamachowi i organizowała centra oporu, m.in. na Powołżu, Dalekim Wschodzie i Syberii, uczestniczyli w powstaniach chłopskich, także w powstaniu marynarzy Kronsztadu; lewica s-r zaś współpracowała z bolszewikami i do marca 1918 (do traktatu brzeskiego) współtworzyła rząd (Radę Komisarzy Ludowych); VII 1918 podjęli próbę zbrojnego obalenia władzy bolszewików, po czym zostali zlikwidowani przez Czekę; na Ukrainie zaś odrębną Ukrainą Partię Socjalistów-Rewolucjonistów oficjalnie założono w IV 1917, a jednym z jej liderów stał się M. Hruszewski (zob. niżej). Zob. m.in. *Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1998, s. 413; *Leksykon historii świata: Rosja*, pod red. W. Sienkiewicza, Warszawa 2001, s. 238-239; *Słownik historii XX wieku*, B. Bankowicz, M. Bankowicz, A. Dudek, wyd. 2 rozszerzone, Kraków 1993, s. 120-121; *passim*.

¹⁴ Kadeci – konstytucyjni demokraci [KD]; Partia Konstytucyjno-Demokratyczna, od 1906 r. Partia Wolności Ludu; utworzona w X 1905, zwana partią liberałów rosyjskich; skupiała głównie inteligencję i liberalną szlachtę; program przewidywał wprowadzenie w Rosji monarchii konstytucyjnej; po rewolucji lutowej opowiedzieli się za ustrojem republikańskim; mieli w programie dokonanie ograniczonej reformy rolnej; posłowie konstytucyjnych demokratów wchodzili do wszystkich czterech Dum Państwowych (1905-1907); w czasie I wojny głosili hasło walki aż do zwycięstwa; po bolszewickim zamachu stanu opowiedzieli się przeciwko bolszewikom, a ci ogłosili ich wrogami ludu i represjonowali. *Leksykon historii świata: Rosja...*, s. 139.